

INKLUZIVNOST OSNOVNE ŠKOLE – STAVOVI NASTAVNIKA I UČENIKA O INKLUZIJI

Mustafa DŽAFIĆ

UDK 371.3:376.1-056.26

SAŽETAK: Inkluzija je proces koji naglašava prava i potrebe osoba prema njihovim individualnim mogućnostima i interesovanjima. To je proces protiv predrasuda kojim se želi razviti osjećaj tolerancije i razvoj pozitivnih stavova ljudi prema osobama s posebnim potrebama. Za potrebe ovog rada provedeno je anketno ispitivanje na uzorku od 100 učenika i 40 nastavnika u dvije osnovne škole u Gradu Mostaru, kojim smo ispitali i analizirali stavove učenika i nastavnika o uključivanju učenika s poteškoćama i smetnjama u redovan odgojno – obrazovni proces. Rezultati ovog ispitivanja upućuju na pozitivne stavove ispitanika o inkluziji.

Ključne riječi: osnovna škola, inkluzija, stavovi, djeca s posebnim potrebama, učenici, nastavnici

Uvod

Reforma sistema obrazovnog sistema odvija se postepeno, a razlozi za to mogu se pronaći u nedostatku odgovarajućih materijalnih pretpostavki za sve segmente odgojno – obrazovnog procesa, a koje bi zadovoljile interesovanja na prvom mjestu djeci sa smetnjama i poteškoćama, kao i nedovoljnoj pripremljenosti nastavnika za primjenu inkluzivnog obrazovanja. Ali, bez obzira na sve prepreke kojima smo izloženi u nastavnom procesu, nastavnici ulažu maksimalne napore u realizaciji odgojno – obrazovnog procesa.

Sve to zahtijeva kreiranje nove škole koja će svojom opremljenošću, metodologijom, edukacijom osoblja, roditelja i učenika zadovoljiti potrebe određenog broja učenika s posebnim potrebama.

Upravo je inkluzija proces koji naglašava prava i potrebe osoba prema

njihovim individualnim mogućnostima i interesovanjima. To je proces protiv predrasuda kojim se želi razviti osjećaj tolerancije i razvoj pozitivnih stavova ljudi prema osobama s posebnim potrebama. Inkluzija je pitanje društva u cjelini, a ne samo pitanje roditelja, škole i obrazovanja. Sva djeca treba da dobiju kvalitetno obrazovanje u okviru redovnih škola bez obzira na spol, nacionalni, vjerski ili socio-ekonomski status.

Škole i vrtići treba da se prilagode obrazovnim potrebama djece, a ne da se obrazuju samo ona djeca koja mogu da se uklope u postojeći obrazovni proces. Da bismo počeli inkluzivno razmišljati o svoj djeci, moramo umanjiti svakodnevni pritisak na sebe.

Uz prihvaćena savremena stajališta inkluzivnog obrazovanja najveću važnost u identifikaciji, individualizaciji, rehabilitaciji i odgojno-obrazovnom procesu imat će nastavnici.

Odnos između nastavnika, pedagoga, roditelja, škole, učenika, sredine mora dobro da funkcioniše i treba da su svi u stanju da prihvataju promjene bez poremećaja u vlastitoj stabilnosti. Ako se nastavnicima pruži mogućnost da se maksimalno razvijaju u polju svoje profesije, postoji šansa da inkluzivno obrazovanje postane naša realnost i da se učini prvi korak ka stvaranju društvene zajednice u kojoj su svi članovi ravnopravni i prihvaćeni.

Planiranje i programiranje odgojno-obrazovnog rada za učenike s posebnim potrebama su uvijek, ili skoro uvijek, individualni.

Inkluzivni nastavnik treba biti spreman prihvatiti različitosti u svom odjeljenju, biti spreman i osposobljen da rad u odjeljenju organizuje tako da svi učenici stvarno učestvuju u procesu učenja i iskuse osjećaj uspjeha prema svojim mogućnostima i interesovanjima, biti spreman raditi

kao član tima, a ne kao individualac tako da se uvijek stručno usavršava.

Uz sve poteškoće i probleme kojima su izložene škole, nastavnici, učenici i roditelji, oni ipak postižu zapažene rezultate na polju inkluzivnosti, te uz malu podršku društvene zajednice mogu se postići još bolji i uspješniji rezultati.

Inkluzivno obrazovanje

Konvencija o pravima djeteta je zasnovana na jednom cjelovitom viđenju djeteta koje između ostalih obuhvata stav da "dijete ima posebne potrebe" što znači da dijete samim tim što je dijete zahtijeva i "poseban tretman" za uklapanje u život zajednice u kojoj je rođeno (Lihčić, 1997.). Odgoj djece s posebnim potrebama će biti uspješniji ako se dublje i tačnije spoznaju individualne potrebe svakog djeteta na temelju kojih se izgrađuju individualizirani programi koji odgovaraju učenicima s posebnim potrebama. Djeca prolaze kroz razne faze društvenog razvoja.

Najvažnije i najduže doba dječijeg razvoja jeste školsko doba (aspekti školskog doba su, svakako, stvaranje predrasuda i prilagođavanje na različitost među vršnjacima)

Djeca se po svojim sposobnostima individualno razlikuju u emocionalnoj zrelosti, temperamentu, psihičkom, fizičkom i kognitivnom razvoju.

Inkluzija je proces uključivanje osoba/djece s različitim teškoćama u razvoju u što aktivnije i ravnopravnije sudjelovanje u društvu, kao i u odgoju i obrazovanju.

Inkluzivno obrazovanje omogućuje djeci koja se razvijaju u skladu sa svojim hronološkim dobom da prihvate različitost. Sintagma "djeca s posebnim potrebama" podrazumijeva djecu koja odstupaju od prosjeka, kojima je neophodna pomoć (privremena ili trajna) za ostvarivanje odgojno-obrazovnih efekata, kao i cjelokupnog funkcioniranja u društvu.

Pri izvođenju inkluzivne nastave, individualne i individualizirane nastave učitelj za svakog učenika priprema

zadatke koji su mu pripremljeni (Zelić, S. i Jeina, Z., 2006.)

Kada govorimo o inkluzivnom obrazovanju, trebamo imati na umu da su to, kako učenici sa smetnjama i poteškoćama u razvoju, isto tako i nadareni učenici. Učenici sa smetnjama i poteškoćama, koji se uključuju u redovan nastavni proces, mogu biti s različitim smetnjama i poteškoćama: učenici s lankim mentalnim poteškoćama, učenici s oštećenjem vida, učenici s oštećenjem sluha, učenici s tjelesnom invalidnošću i hroničnim bolestima, učenici s organski uvjetovanim poremećajima u ponašanju, učenici s oštećenjem govora i glasa, nadareni i talentirani učenici.

Ovisno o vrsti i stupnju teškoća u razvoju, te njihovih posljedica, V. Mustać i M. Vicić (1996) razlikuju osobe sa:

- ispodprosječnim intelektualnim funkcioniranjem- lahka, umjerena, teža i teška mentalna poteškoća,
- oštećenjem vida- sljepoća i slabovidnost
- oštećenjem sluha- gluhoća i naglušnost
- poremećajima u motorici i hronične bolesti (tjelesni invaliditet i hronične bolesti)
- oštećenjem govora i glasa
- poremećajima u ponašanju na organskoj podlozi, emocionalna neuravnoteženost- hiperaktivnost i sl.
- višestrukim oštećenjima, tj. istodobno postojanje dvaju ili više oštećenja.

Slično navedenoj podjeli, Ysseldyke i saradnici (2000) navode da u kategorije specijalne pedagogije spadaju:

- oštećenje vida
- oštećenje sluha
- ortopedska i druga zdravstvena oštećenja
- autizam
- traumatske povrede mozga
- mentalna poteškoća
- emocionalne smetnje
- govorni i jezički poremećaji
- poteškoće pri učenju
- nadareni i talentirani učenici

Šta je poželjno da zna svaki nastavnik i stručni saradnik o svakom učeniku

- socio-demografske podatke (ime i prezime, datum rođenja,; mjesto rođenja...)
- porodične, socijalne i ekonomske prilike (broj članova porodice, mjesečna primanja, školska sprema roditelja, odnosi u porodici, stambene prilike, higijensko-zdravstvene prilike, opšti utisak o porodici djeteta).

Nastavnik treba da zna kakav je zdravstveni status djeteta:

- Opšti fizički izgled (da li ima evidentne tjelesne ili senzorne nedostatke)
- Tok trudnoće majke i tok poroda?
- Kada je progovorilo?
- Kada je prohodalo?
- Fizička razvijenost s obzirom na hronološku dob?
- Odnos djeteta prema hendikepu? (*ako ga ima*)
- Zdravstveno stanje porodice?
- Također, treba da zna kakav je kognitivni status djeteta:
- Da li dijete može identificirati objekte u okolini, slike i riječi?
- Da li može uporediti dva predmeta međusobno?
- Da li može uočiti sličnost i razlike na jednostavnim predmetima?
- Opća komunikativnost djeteta?
- Prepoznavanje osnovnih boja?
- Prepoznavanje pojedinih slova?
- Identifikacija zvukova?
- Sposobnost prepričavanje jednostavne kratke priče?

Pitanja koja se nameću u školskoj dobi djeteta su:

- Kakvo je pamćenje djeteta? (brzo, sporo, srednje)
- Pamti li prema smislu ili mehanički?
- Da li uči prilikom igre?
- Usvaja li brzo nove navike?
- Da li se teško ili lahko koncentriše na sadržaj učenja?
- Da li može duže vremena raditi neki zadatak?
- Da li poštuje autoritet?
- Koji pedagoški postupci imaju najveći efekt na dijete?

- Šta potiče dijete na aktivnost?
- Odnos djeteta prema drugovima?
- Da li rado pomaže u radu?
- Da li se rado druži?
- Kako reaguje na uspjeh, a kako na neuspjeh?
- Koji interesi prevladavaju kod djeteta?
- Čime se najradije bavi?
- Šta najviše voli da crta?
- Koje boje koristi u bojenju?
- Nivo bojenja/crtanja? (*crteži s detaljima ili bez; predmeti ili likovi sa svim dijelovima*)
- Percepcija papira, predmeta i likova na papiru?
- Nivo preciznosti oko-ruka
- Odnos s predškolskom ustanovom ako je dijete pohađalo.

Inkluzivnost osnovne škole, njena osposobljenost za primjenu inkluzivnog obrazovanja, uključivanju učenika sa smetnjama i poteškoćama u razvoju u redovan odgojno – obrazovni proces, rad s nadarenim i talentiranim učenicima zavisi od puno različitih faktora.

Primjena inkluzivnosti zavisi od osposobljenosti nastavnika, prihvatanja različitosti od strane učenika, od roditelja, od adekvatne podrške nadležnih obrazovnih vlasti te podrška tima stručnjaka iz inkluzivnog obrazovanja. Sagledavajući dosadašnji rad na području inkluzivnosti, možemo zaključiti da postignuti zapaženi rezultati zahvaljujući nastavnicima koji rade u inkluzivnom odjeljenju, ali i roditeljima učenika.

Ukoliko kreatori obrazovnih politika pruže adekvatnu podršku, mogu se ostvariti još bolji rezultati na polju inkluzivnog obrazovanja. Jedan od

koraka, koji bi pomogao realiziranju uspješne inkluzije u osnovnim školama bi trebalo biti opsežno ispitivanje stavova o inkluziji svih učesnika obrazovnog procesa.

Za potrebe ovog rada, ispitali smo i analizirali stavove učenika i nastavnika o uključivanju učenika s poteškoćama i smetnjama u redovan odgojno – obrazovni proces, što je osnovni cilj ovog ispitivanja. Za dobivanje odgovora ili stavova učenika i nastavnika proveli smo anketno ispitivanje na uzorku od 100 učenika i 40 nastavnika u dvije osnovne škole u Gradu Mostaru.

Sukladno cilju definisani su i problemi istraživanja:

- Ispitati stavove nastavnika i učenika o spremnosti za uključivanje učenika sa smetnjama i poteškoćama u redovan nastavni proces
- Ispitati stavove nastavnika i učenika o njihovoj spremnosti da pruže pažnju i podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu
- Ispitati stavove nastavnika i učenika o tome ko najviše pruža podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu

Stavovi nastavnika i učenika o spremnosti za uključivanje učenika sa smetnjama i poteškoćama u redovan nastavni proces

Stavove o potrebi uključivanja učenika sa smetnjama i poteškoćama u redovan nastavni proces, učenici su iskazali na sljedeći način:

- 52 % anketiranih učenika smatra da je neophodno omogućiti učenicima s poteškoćama i smetnjama da se uključe u redovan odgojno-obrazovni proces,
- 11 % anketiranih učenika nema nikakvo mišljenje ili stav o uključivanju učenika s poteškoćama i smetnjama u redovan odgojno-obrazovni proces,
- 37 % anketiranih učenika smatra da ne treba omogućiti učenicima s poteškoćama i smetnjama da se uključe u redovan odgojno-obrazovni proces.

Stavove o potrebi uključivanja učenika sa smetnjama i poteškoćama u redovan nastavni proces, nastavnici su iskazali na sljedeći način:

- 68% anketiranih nastavnika su mišljenja da treba omogućiti učenicima s poteškoćama i smetnjama nesmetano uključivanje u redovan odgojno-obrazovni proces,
- 16 % anketiranih nastavnika nema nikakvo mišljenje ili stav o uključivanju učenika s poteškoćama i smetnjama u redovan odgojno-obrazovni proces,
- 16 % anketiranih nastavnika smatra da ne treba omogućiti učenicima s poteškoćama i smetnjama da se uključe u redovan odgojno-obrazovni proces.

U empirijskom istraživanju željeli smo ispitati da li postoji značajna razlika između odgovora učenika i nastavnika, pa smo pristupili izračunavanju Pearsonova χ^2 - testa.

Pearsonov χ^2 -test	Vrijednost	Df	nivo značajnosti	
	12,93	2	0,05 %	0,01 %
			5,99	9,21

Značajnost na razini 0,05% uz dva stepena slobode je 5,99, a na razini 0,01% je 9,21.

Dobiveni χ^2 - test je veći od graničnih vrijednosti 0,05% i 0,01% uz dva stepena slobode, jer je (12,93>5,99 i 12,93>9,21).

Rezultati istraživanja ukazuju da postoje neslaganja učenika i nastavnika o neophodnosti uključivanja učenika s poteškoćama i smetnjama u redovan odgojno-obrazovni proces.

Nepostojanje adekvatne stručne podrške nastavnicima u radu s učenicima

koji imaju smetnje i poteškoće od strane obrazovnih vlasti , izazivaju strah kod nastavnika kada u odjeljenjima u kojima izvode nastavni proces imaju učenike s poteškoćama i smetnjama.

Nastavnici navode da nisu dovoljno educirani za rad u inkluzivnom

odjeljenju te im je neophodna stalna stručna pomoć stručnjaka iz područja inkluzivnog obrazovanja.

Prema iznesenim stavovima učenika, učenici sa poteškoćama i smetnjama stvaraju probleme učenicima koji nemaju poteškoća. Pored problema u ponašanju, postoje poteškoće čitanja, pisanja, govora, sluha i sl. Zbog svojih teškoća, djeca su prepuštena pomoći svojih vršnjaka.

Nastavnik ne može stalno pružati pomoć samo takvom učeniku, jer i drugi učenici trebaju njegovu pažnju, te zbog toga većina nastavnika smatra da treba uključiti asistente u odjeljenja u kojima ima učenika s poteškoćama i smetnjama. Takva negativna klima u razredu se odražava na odnos djece s teškoćama i bez poteškoća u razvoju. Iako nemaju adekvatnu stručnu podršku u radu sa učenicima koji imaju poteškoće i smetnje, nastavnici ulažu ogromne napore da pomognu učenicima sa poteškoćama i smetnjama, kako prilikom njihova

uključivanja u redovan odgojno – obrazovni proces isto tako i tokom odvijanja nastavnog procesa.

Stavovi nastavnika i učenika o njihovoj spremnosti da pruže pažnju i podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu

Stavovi učenika o njihovoj spremnosti da posvete pažnju i podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu iskazani su na sljedeći način:

- 85 % anketiranih učenika iznose stav da uvijek iskazuju posebnu pažnju prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća,
- 12 % anketiranih učenika iznose stav da ponekad iskazuju posebnu pažnju prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća,
- 3 %) anketiranih učenika iznose stav da ne iskazuju posebnu pažnju

prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća.

Stavovi nastavnika o njihovoj spremnosti da posvete pažnju i podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu iskazani su na sljedeći način:

- 89 % anketiranih nastavnika iznose stav da uvijek iskazuju posebnu pažnju prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća,
- 11 % anketiranih nastavnika iznose stav da ponekad iskazuju posebnu pažnju prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća,
- 0 % anketiranih nastavnika iznose stav da ne iskazuju posebnu pažnju prema učenicima koji imaju smetnja i poteškoća.

Vrijednost Pearsonova χ^2 -testa za učenike i nastavnike o tome koliko često oni posvećuju posebnu pažnju učenicima koji imaju teškoće u razvoju:

Pearsonov χ^2 -test	Vrijednost	Df	nivo značajnosti	
	0,82	2	0,05 %	0,01 %
			5,99	9,21

Značajnost na razini 0,05% učitava u tablici graničnih vrijednosti χ^2 uz dva stepena slobode iznosi 5,99 a na razini 0,01% je 9,21. Naš χ^2 iznosi 0,82 i manji je od graničnih vrijednosti na razini 0,05% i 0,01%, pa prihvatamo našu hipotezu da postoji slaganje između nastavnika i učenika da ponekad posvećuju posebnu pažnju učenicima koji imaju teškoće u razvoju. Zbog svojih obaveza, nastavnici i učenici nisu uvijek u mogućnosti da posvećuju posebnu pažnju učenicima s poteškoćama i smetnjama u razvoju. Podršku učenicima s poteškoćama i smetnjama u razvoju bi pored vršnjaka i nastavnika trebali dati i stručnjaci iz inkluzivnog obrazovanja, i to: pedagozi, psiholozi,

defektolozi, socijalni radnici, ali i asistenti u nastavi.

Stavovi nastavnika i učenika o tome ko najviše pruža podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu

Stavovi učenika o tome ko najviše pruža podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu iskazani su na sljedeći način:

- roditelji (56 %)
- defektolog (11 %)
- nastavnici (12 %)
- vršnjaci (11 %)

- pedagog (5 %)
- socijalni radnik (5 %)

Stavovi nastavnika o tome ko najviše pruža podršku učenicima sa smetnjama i poteškoćama u redovnom nastavnom procesu iskazani su na sljedeći način:

- roditelji (36 %)
- vršnjaci (21%)
- pedagog (14 %)
- psiholog (7%)
- defektolog (7 %)
- nastavnici (8 %)
- socijalni radnik (0 %)

Vrijednost Pearsonova χ^2 -testa za učenike i nastavnike o tome ko najviše pruža pomoć djeci sa smetnjama i poteškoćama u razvoju.

Pearsonov χ^2 -test	Vrijednost	Df	nivo značajnosti	
	8,82	6	0,05 %	0,01 %
			12,6	16,8

Značajnost na razini 0,05% uz šest stepeni slobode iznosi 12,6, a na razini 0,01% je 16,8. Naš χ^2 -test iznosi 8,28 i manji je od graničnih vrijednosti 0,05% i 0,01%, jer je ($8,28 < 12,6$ i $8,28 < 16,8$).

Prema tome, prihvatamo našu hipotezu, jer postoji slaganje između nastavnika i učenika da najviše pomoći djeci s posebnim potrebama pružaju roditelji, a najmanje socijalni radnik. U porodici dijete stiže prva iskustva, saznanja, emocionalno i socijalno sazrijeva.

Zaključna razmatranja

Univerzalno pravo svakog djeteta je da ono ima pravo na odgoj i obrazovanje na način koje mu je najprimjerenije, koje najviše odgovora njegovim individualnim sposobnostima i mogućnostima. Integracija i uključivanje učenika sa smetnjama i poteškoćama doprinosi stvaranju kvalitetnih odnosa između: nastavnika i učenika, nastavnika i roditelja, učenika i roditelja, učenika i učenika. Inkluzijom bi morala biti obuhvaćeni i nadareni učenici, ne samo učenici sa smetnjama i poteškoćama u razvoju. Programi za njihovo školovanje trebaju biti individualizirani, a za njihovo uspješno ostvarenje važno je sljedeće:

- utvrditi sposobnosti i znanja svakog učenika
- odrediti godišnji cilj odgoja i obrazovanja
- utvrditi posebne učenikove potrebe i način njihova zadovoljavanja
- utvrditi termin i trajanje individualne pomoći
- tim stručnjaka koji pomaže učenicima s posebnim potrebama, a sačinjavaju ga: defektolog, pedagog, psiholog, učitelj, liječnik primarne zdravstvene zaštite, roditelji, socijalni radnik.

Pored njih važnu ulogu imaju i vršnjaci. Veoma je važno razviti pozitivne odnose između vršnjaka i učenika s posebnim potrebama. U tome glavnu ulogu ima nastavnik. Da bi ostvarili kvalitetno inkluzivno obrazovanje, neophodno je uključiti u nastavni proces sve subjekte odgojno – obrazovnog procesa. Treba pored nastavnika, vršnjaka, roditelja uključiti i stručnjake iz inkluzivnog obrazovanja kako bi ostvarili najbolje rezultate u nastavnom procesu.

U našem istraživanju koje smo proveli u dvije osnovne škole, dobili smo sljedeće rezultate:

- nastavnici i učenici nisu protiv uključivanja djece sa smetnjama i poteškoćama u redovan odgojno-obrazovni proces,

- nastavnici i vršnjaci posvećuju posebnu pažnju učenicima sa smetnjama i poteškoćama,
- nastavnici i učenici smatraju da djeci s smetnjama i poteškoćama u razvoju treba pružiti adekvatnu pomoć, te ih podržati.
- nastavnici i učenici smatraju da učenicima sa smetnjama i poteškoćama najviše pomoći pružaju njihovi roditelji, a najmanje socijalni radnik.

Od velike važnosti je osposobljavanje roditelja djece koje imaju smetnje i poteškoće da postanu aktivni sudionici u radu s drugim odgajateljima u školi. Neophodno je nastavnicima i roditeljima pružiti adekvatnu stručnu pomoć. U pružanju pomoći učenicima sa smetnjama i poteškoćama u nastavnom procesu, treba uključiti pored nastavnika i roditelja, stručnjake iz inkluzivnog obrazovanja kao što su: pedagozi, psiholozi, defektolozi, socijalni radnici, ali i asistenti u nastavi.

Pored učenika s teškoćama u razvoju i nadareni učenici imaju svoje posebne potrebe. Ovi učenici veoma dobro napreduju u nastavi, pa su im potrebni dodatni zadaci, ali su često zanemareni u nastavnom procesu. Potrebe nadarenih učenika su brojne i raznovrsne. Osnovno načelo u radu s nadarenim učenicima je individualizacija i diferencijacija nastave.

Izvori i literatura

- Bojanin, S. i Čordić, A. (2000). *Opšti pristup osobama sa hendikepom*. Beograd
- Delors, J. i drugi. (1998). *Učenje blago u nama*. Zagreb: Educa.
- Đačkov, A. i drugi (1973). *Osnove defektologije*. Zagreb.
- Glasser, V. (1993). *Kvalitetna škola*. Zagreb: Educa.
- Glasser, V. (1993). *Nastavnik u kvalitetnoj školi*. Zagreb: Educa.
- Havelka, N. (2000). *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Henting, H. (1997). *Humana škola*. Zagreb: Educa.
- Hrnjica, S. i saradnici (1991). *Ometano dijete*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ilić, M. (2004). *Obučavanje nastavnika i učenika za ne nasilno i pedagoški stimulatивно komuniciranje u nastavi*. Jagodina: Zbornik radova. *Komunikacija i mediji u savremenoj nastavi*.
- Ilić, M. (2002). *Responsibilna nastava*. B.Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u B.Luci.
- Lihčić, E. (1997). *Početak za učenje o dječijim pravima*. Sarajevo: Naša djeca.
- Mustać, V. i Vicić, M. (1996). *Rad sa učenicima s teškoćama u razvoju u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Petz, B. (2002). *Nadareno dijete*. Zagreb.
- Poldrugač (1985). *Identifikacija djece s teškoćama u razvoju*. Beograd.
- Rački, J. i Vicić, M. (1985). *Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija djece i omladine s teškoćama u razvoju*. Zagreb: Zavod za prosvjetno-pedagošku službu.
- Winkel, R. (1996). *Djeca koju je teško odgajati*. Zagreb: Educa.
- Ysseldyke, A. i saradnici (2000). *Kritičke pretpostavke specijalnog odgoja*. London.
- Zečić, S. i Jeina, Z. (2006). *Nastavnik u inkluzivnom okruženju*. Fojnica

الموجز

الإدماج في المدارس الابتدائية - آراء المدرسين والتلاميذ حول
الإدماج

مصطفى جافيتش

الإدماج عملية تبرز حقوق واحتياجات الأفراد بحسب قدراتهم ومصالحهم الفردية. وهي عملية مناهضة للأحكام المسبقة، الهدف منها تنمية مشاعر التسامح ونمو المواقف الإيجابية عند الناس تجاه ذوي الاحتياجات الخاصة. ومن أجل تلبية احتياجات هذا البحث أجري اختبار استطلاعي لعينة مكونة من ١٠١ تلميذ و ٤ مدرّسا في مدرستين ابتدائيتين بمدينة موستار، اخترنا به وحللنا آراء التلاميذ والمدرّسين حول إدماج التلاميذ المعاقين في العملية التربوية التعليمية النظامية. وتشير نتائج هذا الاختبار إلى إيجابية المواقف عند المستطلعة آراؤهم بشأن الإدماج.

الكلمات الرئيسية: المدرسة الابتدائية، الإدماج، المواقف، الأطفال ذوو الاحتياجات الخاصة، التلاميذ، المدرّسون.

Summary

INCLUSION IN PRIMARY SCHOOLS –
ATTITUDES OF TEACHERS AND STUDENTS
TOWARDS THE INCLUSION

Mustafa Džafić

Inclusion is a process that stresses upon rights and needs of individuals according to their individual capabilities and interests. It is a process against prejudices, aiming to develop tolerance and a positive attitude towards people with special needs. The questioner carried out with a sample of 100 students and 40 teachers in two primary schools in Mostar, analyzing the attitudes of students and teachers about the inclusion of students with special needs and difficulties into a regular educational process. The results of the questioner indicate that attitudes towards inclusion are positive.

Key words: primary school, inclusion, attitudes, children with special needs, students, teachers